

*Поліщук Л. Б.,
старший викладач кафедри слов'янських мов
та зарубіжної літератури
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини*

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПІСНІ У ТВОРЧОСТІ МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО

Анотація. Статтю присвячено вивченню літературної та фольклористичної діяльності Марка Кропивницького, матеріалів статей, спогадів сучасників, епістолярію, оцінці творчого доробку письменника в контексті вітчизняної та загальноєвропейської літератур, дослідженню його мовної майстерності, з'ясуванню ролі народної пісні у вихованні майбутнього свідомого громадянина, патріота, котрий знає і поважає народну культуру. Дослідження полягає в осмисленні й аналізі з позицій сьогодення літературного і фольклористичного доробку Марка Кропивницького, його внеску у розвиток літературної та духовної спадщини українців. Розглянуто маловивчені і вилучені з наукового обігу п'єси драматурга, охарактеризовано значну кількість народних і власних пісень письменника, доведено їх значення для духовного і культурного блага нації.

Ключові слова: нація, пісня, контекст, фольклор, генеза, духовність, український характер, фемінність.

Постановка проблеми. У добу незалежності України з'явилася нарешті можливість більш глибоко і науково осмислити духовну спадщину українського народу. Важливим складником цієї спадщини є літературна творчість і фольклористична діяльність одного з провідних митців другої половини XIX ст. Марка Кропивницького. В історію української літератури й культури М. Кропивницький увійшов як талановитий драматург, видатний актор і талановитий режисер, автор популярних пісень, що стали народними, один із творців професійного театру, режисер і композитор, організатор театральної справи в Україні. Разом із М. Старицьким та І. Карпенком-Карим вони відроджували й розвивали національні культурні традиції. Твори М. Кропивницького, за словами І. Франка, «запевняють йому в історії українського театру не тільки ім'я одного з його батьків, але також в історії нашого письменства ім'я визначного драматичного автора» [11, с. 145]. Його творчість є необхідною ланкою у відродженні української культури і водночас видатним явищем світової літератури, адже криє в собі невичерпні джерела високих людських ідеалів добра і справедливості.

Творчий доробок М. Кропивницького ми досліджуємо у контексті української літератури другої половини XIX ст. загалом, що є новим підходом у вивченні творчості письменника, оскільки раніше вона вивчалася переважно у контексті 60-х рр. (І. Франко, С. Єфремов, Н. Крутікова, Н. Калениченко, Р. Міщук, Н. Жук). На жаль, твори письменника розглядалися поверхово. Пропонована нами тема малодосліджена в українській літературі, що й доводить актуальність нашої статті.

Мета статті – на основі вивчення літературної та фольклористичної діяльності Марка Кропивницького, матеріалів статей, спогадів сучасників, епістолярію оцінити творчий доробок письменника в контексті вітчизняної та загальноєвропейської

літератур, дослідити його мовну майстерність, джерела народного фольклору, використані автором у драматичних творах, з'ясувати роль народної пісні у вихованні майбутнього свідомого громадянина, патріота, котрий знає і поважає народну культуру. Методологія дослідження полягає у застосуванні методів історико-біографічного опису, проблемно-тематичного аналізу, включаючи прийоми порівняльно-стилістичного розгляду творів у контексті тогочасної літератури. Наукова новизна дослідження полягає в осмисленні й аналізі з позицій сьогодення літературного і фольклористичного доробку Марка Кропивницького, його внеску у розвиток літературної та духовної спадщини українців. Вперше з огляду сучасної науки про народну творчість здійснено спробу всебічно оцінити творчу спадщину письменника, акцентуючи увагу на його пошуках генези жанрів, сюжетів, мотивів, образів, розглянуто маловивчені і вилучені з наукового обігу п'єси драматурга, охарактеризовано значну кількість народних і власних пісень письменника, доведено їх значення для духовного і культурного блага нації.

Доведено, що українська народна пісня – дорогоцінне надбання українського народу, нев'януча окраса його духовної культури. Вона органічно входить у художню тканину творів Марка Кропивницького. Обґрунтовано, що драматичні твори письменника на основі пісенного фольклору є запорукою виховання в українців позитивного ставлення до народних традицій. Вони у конкретній формі доносять до народу знання про обрядовість, формують позитивні риси характеру – щедрість, гостинність, доброзичливість, милосердя. Завдяки пісні глибше розкривається ідейний зміст творів письменника, а це дає можливість краще зрозуміти український характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Друга половина XIX ст. ознаменувалася в українській літературі інтенсивним і успішним розвитком одного з найскладніших літературних родів – драматичного. Хвиля національного відродження, яка піднялася у 60-ті рр. і вдруге, після всляких заборон і утисків, у 80-ті рр., активізувала розвиток культури і науки, утвердила потребу в національному театрі, а відтак – у репертуарі для нього. Ідучи назустріч цим суспільним культурним вимогам, українська драматургія за історично невеликий проміжок часу – з кінця 70-х до початку 90-х рр. – пройшла значний шлях, зросла в плані тематично-проблемному та художньому, виявивши у творчості багатьох талановитих митців свій значний потенціал. Один за одним з'являються твори М. Старицького, П. Мирного, В. Мови (Лиманського), Т. Сулими, О. Кониського, О. Пчілки, Б. Грінченка, Д. Маркевича, П. Куліша, І. Карпенка-Карого, Л. Яновської, великого заgonу драматургів Галичини – Ю. Федьковича, І. Озаркевича, С. Писаревського, В. Ільницького, І. Гушалаевича, С. Воробкевича, К. Устияновича, О. Огоновського, Г. Цеглинського, В. Барвінського, І. Франка.

Саме у цей період створює свої кращі п'єси Марко Кропивницький, демонструючи чимале жанрове розмаїття (комедії, драми різного характеру – від побутової до соціально-психологічної, водевіль). «Епоха, в котру довелось мені впірнути з головою, – писав Кропивницький в «Автобіографії», – є сувора і непомилна вказівка всього мого існування і всієї моєї праці» [6, с. 145]. Обдарований великим літературним і артистичним талантом, чудовий знавець сцени, він перший створив серйозну школу українського театру, забезпечив її багатим репертуаром і, з'єднавши воедино всі артистичні сили, показав у всьому блисківі українську драму, відвоював для неї права громадянства перед художньою критикою й утворив з неї самостійну культурно-суспільну силу. Маловивчені й вилучені з наукового обігу п'єси «Зайдиголова», «Замулені джерела», «Зерно і полова», «Конон Блискавиченко», «Розгардіяш», «Скрутна доба», «Помирились», «Супротивні течії» потрапили в поле зору багатьох відомих вітчизняних літературознавців і театрознавців, серед яких варто назвати передусім таких, як І. Мар'яненко («Минуле українського театру»), С. Дурилін («Марія Заньковецька. Життя і творчість»), З. Мороз («Проблема конфлікту в драматургії»), Л. Стеценко («Драматургія М.П. Старицького», «І.К. Карпенко-Карий»), П. Перепелиця («Зарештована п'єса») та ін. Проте ще й дотепер поза увагою дослідників залишилися окремі високохудожні драматургічні твори (як, наприклад, комедія М. Кропивницького «Нашествіє варварів») і порушені в них важливі питання.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи творчість М. Кропивницького, не можна обійти увагою його мовну майстерність, головною особливістю якої є неабияке вміння використовувати фольклорно-етнографічне багатство українського народу – народні пісні, прислів'я, приказки, звичаї, обряди. Органічний зв'язок драматургії Кропивницького з фольклором виявляється у вихідних ідейно-художніх позиціях письменника, який, обстоюючи народне розуміння добра й зла, завжди був на боці бідних і скривджених, у відбитті в мові персонажів влучного народного слова, гумору, мелодики української мови [2, с. 385]. Традиційне для української драматургії звертання до етнографії і народнопісенної творчості митець поєднав з актуальними проблемами суспільного життя. «У 70–80-ті рр. він звертався й до пісні, створив кілька дивертисментів (попередник сучасної оперети)» [2, с. 385]. Ще в ранньому дитинстві мати М. Кропивницького навчала своїх дітей українських пісень («Ой у лузі, та ще й при березі», «Гей, орав мужик край дороги», «Задумала вража баба» та ін.), «прищепила малому Маркові й любов до театру, залучаючи його до гри в аматорських виставах» [3, с. 525].

Від природи письменник був наділений щедрим пісенним талантом, що послужило стимулом до збирання народних пісень і використання їх у своїх творах, а згодом – і до написання власних. Перебираючи свій життєвий шлях, сам М. Кропивницький згадував в «Автобіографії (За 65 років)»: «У мене був дужий і високий баритон, я також добре знав ноти і багато пісень розклав на голоси» [6, с. 214]. Цікаве свідчення про Кропивницького-співака, популяризатора народних пісень, залишила донька М. Старицького Людмила Старицька-Черняхівська, якій ще в юні роки пощастило зустрітися із засновником українського професійного театру в домі Миколи Лисенка. «Він співав багато українських пісень, – ділиться спогадами письменниця. – Співав із якимсь козацьким героїзмом. Таким загонистим, завзятим. І зараз немов чую, як він співав того

вечора «Переночуй мене, зелено діброво» і «Гей, і не стелися, хрещатий барвінку». Кропивницький справив на всіх найкраще враження, а нас, дівчаток-підлітків, він просто зачарував» [10, с. 80]. У цих глибоких і ваговитих спогадах письменниці про М. Кропивницького як справжнього патріота, який широко вірив у світлу будучину свого народу, пульсує глибока любов до рідної України, її неповторної мови і культури загалом.

Промовистим зразком відданості своїй справі є дружба Марка Кропивницького із земляком – обидва були родом із Єлисаветградщини, з розлогих українських степів, що входили колись у володіння славного запорозького козацтва, – Данилом Яковичем Крижанівським, котрий високо цінував драматурга як співака, чудового виконавця українських народних пісень. Не раз спостерігав за глядачами, котрі приходили «на Кропивницького». Всі вони зачаровано сприймали великого актора – він дійсно був неперевершеним. «У виконанні М. Кропивницького пісня урельєфнувалась, вся її видима зовнішня простота зникала, у залі створювалася своєрідна магічна атмосфера. Пісня облагороджувала, просвітлювала, бо нагадувала присутнім, якого народу вони є діти» [5, с. 26]. Обом дуже хотілося, щоб пісня на слова Тараса Шевченка «Причинна», яку Д. Крижанівський присвятив М. Кропивницькому, якомога швидше пішла в люди. Ноти вдалося надрукувати окремим виданням із присвятою Маркові Кропивницькому, але до людей вони не дійшли – всі примірники видання були конфісковані. Злочинність цієї пісні полягала в тому, що вона була українською, а все українське переслідувалося, та ще й до того ж вона була на слова Т. Шевченка. «З 1876 р. було заборонено ставити слів під українськими нотами, можна було друкувати самі тільки ноти... І тільки через п'ять років, у 1881 р. скасували сміховинного наказу цього... Коли українці бажали прилюдно проспівати рідну пісню, губернатори вимагали інколи співати її по-французькому... Так було, скажемо, в Одесі, де відомий губернатор Зелений примусив замість: «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» співати «Ой, не ходи, Гришка, да й на пикник» [9, с. 222–223].

Ця по-справжньому велика любов до народної пісні знайшла відображення і в літературній творчості письменника. Так, у п'єсі «Дай серцеві волю, заведе у неволю» (перша редакція – «Микита Старостенко, або Незчуєся як лихо спобіжить», 1863) М. Кропивницький використовує понад п'ятнадцять народних пісень. Тут можна побачити найрізноманітніші за тематикою твори: і про кохання («Та лугом іду, та коня веду»), і про щасливе одруження («За тучами, за хмарами»), і про п'яницю («Гей і п'є козак, п'є»), і про сироту-небогу («Та нема гірш нікому»), і чумацькі («Гуляв чумац по риночку»), і рекрутські («Ой годі журитися»), і жартівливі («Коли б мені жупан чорний») та ін., в т. ч. й обрядові.

Досить часто пісні в п'єсах драматурга допомагають пов'язати теми й індивідуальні долі персонажів із глобальними проблемами життя народу («Та нема гірш нікому, як тій сиротині», «Ой годі журитися», «Дай серцеві волю...»), розкривають внутрішній світ, переживання персонажа («Небо синіє, аж очі вбирає», «Світи, світи, місяцю», «Пошилися у дурні»), можуть виконувати функцію етнографічної вставки, своєрідного віщуння («Над моїми воротами чорна хмара стала», «Глитай, або ж Павук»). У творах М. Кропивницького співають всі: і дівчата, і хлопці, і літні люди, і поодинокі, і разом.

Помітного історіософського забарвлення набирає активно пропагована М. Кропивницьким тема козаччини. По-особливому

у своїх творах письменник порушував тему козацької вільності. Він розумів, що це був би привід для цензурної заборони драми, але йому дуже хотілося побачити її на сцені. Варто відзначити, що теми, сюжети, мотиви для творів автор запозичував у своїх колег по перу. Явно гоголівського походження ідея козакофільства у творчості М. Кропивницького бере початок із драматургічної обробки М. Старицьким «Тараса Бульби», широко розгортаючись у всій його спадщині. Також акцент робить М. Кропивницький на творчість Т. Шевченка. Прикладом цьому є поема Тараса Григоровича «Невольник». Звичайно, драма М. Кропивницького як літературний твір слабша за шевченківську поему. Але великою заслугою драматурга було вже те, що завдяки його переробці «Невольник» отримав нове життя – сценічне – і таким чином став доступним широким народним масам. Хоча щодо художніх якостей п'єси М. Кропивницького, то, наприклад, відомий дослідник творчості митця М. Йосипенко вважав, що «І в характері розвитку подій драми, і в загальній композиції, а особливо – в роботі над нею автора як режисера відчувалася талановита рука майстра, що добре вже знає закони і засоби впливу на глядача» [4, с. 78]. Сценічний успіх твору є тому доказом. Особливо велику популярність мав «Невольник», коли роль Коваля виконував автор, а Ярину грала Марія Заньковецька. Варто відзначити, що М. Кропивницький написав до свого «Невольника» чудову пісню, яка згодом стала сприйматися як народна – «Ревуть-стогнуть гори-хвилі...»: *Ревуть-стогнуть гори-хвилі / В синесенькім морі, / Плачуть-тужать козаченьки / В турецькій неволі...* [8, с. 39]. Ця пісня органічно вписується в загальну фабулу твору і свідчить про талановитість тоді ще молодого автора.

На таку ж самопожертву заради Вітчизни готові й інші козаки. Досить добре загальний настрій товариства передається в пісні, котру співає лірник Явдоким: *Повз шлях Ромодан / Збиралися на майдан. / Збиралися соколята, / З України вилітали. / Готуйтеся, яничари, / Розминайте кості, / Ідуть до вас з України / Непрохані гості!* [8, с. 178].

Інкони, щоб донести до читача й глядача думки, котрі через цензурні обмеження не можна було висловити відкрито, драматург використовує можливості пісні як езопову мову. Так, у драмі «Дай серцеві волю, заведе у неволю» парубки співають пісню про козаків, які потопили турецький корабель: *Гей, по синьому морю / Хвиля грає, / Гей, турецький корабличок / Розбиває, / Гей, сорок тисяч війська / Витоплює. / Гей, сорок тисяч війська / Ще й чотири. / Гей, тож їхали козаченьки / Та із України. / Гей, вони посідали на могилі, / Гей, викресали вогнику з оружини...* [8, с. 95–96].

В іншій п'єсі – «Глитай, або ж Павук» – Мартин Хандоля співає пісню про Байду – легендарного козацького ватажка Дмитра Вишневецького, засновника Запорізької Січі, більш відомого під іменем Байда, який нескореним загинув у боротьбі з турецькими й татарськими поневоловачами.

Доречно звернути увагу на ще один аспект у творчості драматурга. За допомогою пісні М. Кропивницький може не тільки розкрити внутрішній світ своїх героїв, а й показати їхню моральну деградацію. Про це йдеться у драмі «Замулені джерела». Писар: *Жена моя в гробу, / Устрой, господь, рабу, / Твою рабу / Устрой в гробу. / Избавь ее от ада / И страшного суда, / Там ей блаженство надо, / Чтоб не пришла сюда. / Тру-ля-ля, тру-ля-ля, / Труля, труля...* [236, с. 470].

Як бачимо, невігластво, розпустство, грубість і все таке інше є типовими рисами характерів зазначених персонажів. Це підтверджується і їхнім пісенним репертуаром.

Вельми активно звертався М. Кропивницький до української пісні і в своїй театральній діяльності, причому не тільки як режисер чи актор, який від імені персонажа виконував на сцені пісню за сюжетом п'єси. Драматург часто влаштовував концерти, провідне місце в яких посідали народні пісні. До репертуару актора входили, зокрема, такі пісні, як «Запорізька», «Був Грицько мудрий», пісня виборного з «Наталки Полтавки» («Дід рудий, баба руда»), «Куріпочка», «Ой кум до куми залився», «Ой не пугай, пугаченьку», «Догулявся чумачина», «Оцей світ» та ін.

Варто звернути увагу на те, що разом із народними часто використовує М. Кропивницький у своїх п'єсах і власні пісні: «Молодицю я любив...», «Де ти ходиш, моя доле?», «За сонцем хмаронька пливе», «Соловейко», «Гей, нумо, братці, до зброї!», «Ревуть-стогнуть гори-хвилі». Яскравим прикладом того є драма «Невольник», у якій виконуються такі пісні драматурга, як «Гей, нумо, братці, до зброї!» та «Ревуть, стогнуть гори-хвилі».

По-справжньому народною стала пісня М. Кропивницького «Гей, нумо, братці, до зброї...». Саме як народну цю пісню було використано в опері К. Данькевича «Богдан Хмельницький» у 1951 р. (лібрето О. Корнійчука і В. Василевської).

Значний арсенал пісень бачимо у драматичних творах, у яких митець описує обрядодійства – весілля, святкування калити, свято Андрія. Численні колоритні етнографічні сцени, що заслуговують на подібну оцінку, можна віднайти і в багатьох інших п'єсах М. Кропивницького. Одним із таких безцінних народних скарбів є, наприклад, весільний обряд у драмі «Де зерно, там і полова». «Роман виходить з бузрами, кланяється батькові й матері. Дружки співають: *Явіру, явірочку, / На жовтім пісочку, / Там цука-риба грала, / Сама собі дивувала, / Що хороше виграла.* Роман підходить до столу, кланяється Хведосці, котра встає і кланяється йому тричі: *А ще наша тарілка / Не цінована, / А ще наша Хведоня / Не цілована.* Роман цілується тричі з Хведоскою і сіда за стіл, поруч з нею: *А вже наша тарілка / Обцінована, / А вже наша Хведоска / Обцілована*» [8, с. 65–66].

Ці пісні і сьогодні виконуються у весільних обрядах (записано у с. Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл.).

У п'єсі «Дурисвітка», названій М. Кропивницьким «епізодом на одну дію», детально описується картина святкування калити – свята, що відзначалося українською молоддю ввечері на святого Андрія. Після проведення обряду молодь співала свої улюблені пісні, влаштовувалися ігри, хороводи. Втім, у драмах і комедіях М. Кропивницького бачимо чимало зразків інших жанрів усної народної творчості – прислів'їв, приказок, загадок тощо.

Характеризуючи творчість М. Кропивницького, Іван Франко насамперед звернув увагу на особливість мови його творів. «Такої чистої, блискучої всіма блисками поезії і гумору народної мови нам не у многих наших писателів лучиться подібати, – наголошує Каменяр. – Широкою струєю пливе тота мова в драмах Кропивницького <...> Пісні, жарти, приказки і вигадки, мов перли-самоцвіти, сиплються безкінечною многою, деякі сцени автор, здається, тільки для них і понаписував» [11, с. 146].

До останніх днів життя продовжує опікуватися М. Кропивницький і збереженням безцінних скарбів фольклору. У своєму листі від 09 жовтня 1903 р. він настійно радить молодому письменникові Архипу Тесленку: «Списуйте пісні народні, казки,

поговірки, прислів'я, бо все те, на горі, вмирає, а їх місце заступа солдатчина та фабричність» [8, с. 497].

Висновки. Отже, можна впевнено стверджувати, що М. Кропивницький у своїх творах окреслив такі риси національної вдачі, як волелюбність, почуття солідарності й обов'язку перед батьком, матір'ю, Україною. Такими незначними штрихами письменник збуджував інтерес співвітчизників до героїчного минулого свого народу, нагадував їм про те, що українці мають власну історію і культуру і за народну волю можуть пожертвувати власним життям, вселяв оптимізм у серця українців щодо кращого майбутнього рідного краю, показав чуттєвість і ліричність через українську пісню, що дає нам право стверджувати: М. Кропивницький, як усебічно обдарована особистість, вписав свої сторінки в історію української драматургії і продовжив її славні традиції, започатковані свого часу І. Котляревським, М. Костомаровим, Т. Шевченком.

Література:

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. Мюнхен, 1936. 196 с.
2. Історія української літератури XIX ст.: у 3-х кн.: навч. посіб. / за ред. М. Яценка. К.: Либідь, 1997. Кн. 3. 430 с.
3. Історія української літератури 70–90-х рр. XIX ст.: у 2 т.: підручник. К.: Логос, 1999. Т. 1. / за ред. О.Д. Гнідан. 614 с.
4. Йосипенко М. Марко Лукич Кропивницький. К., 1958. 323 с.
5. Кропивницький М. Твори: у 6 т. К., 1960. Т. 6. 662 с.
6. Кропивницький М. Драматичні твори. К., 1990. 608 с.
7. Кропивницький Марко Лукич. 36 статей, спогадів і матеріалів. К., 1955. 568 с.
8. Огієнко І. Українська культура. К., 1991. 272 с.
9. Старицька-Черняхівська Л. Відгуки життя (М.П. Старицький). Театр. 1940. № 11. С. 18–25; № 12. С. 1–5.
10. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Збір. творів: у 50 т. К., 1984. Т. 41. 567 с.
11. Шевченко Т. Кобзар. К., 1987. 639 с.

Полищук Л. Б. Воспитательный потенциал песни в творчестве Марка Кропивницкого

Анотація. Стаття посвячена изучению литературной и фольклористической деятельности Марка Кропивницкого, материалов статей, воспоминаний современников, эпистолярная, оценке творчества писателя в контексте отечественной и общеевропейской литературы, его языкового мастерства, выяснению роли народной песни в воспитании будущего сознательного гражданина, патриота, знающего и уважающего народную культуру. Исследования заключается в осмысленном анализе литературной и фольклористической деятельности Марка Кропивницкого с позиций современности, его вклада в развитие литературного и духовного наследия украинцев. Рассмотрены малоизученные и изъятые из научного обихода пьесы драматурга, охарактеризовано большое количество народных и собственных песен писателя, доказано их значение для духовного и культурного блага нации.

Ключевые слова: нация, песня, контекст, фольклор, генезис, духовность, украинский характер, феминность.

Polishchuk L. The educational potential of the song in Marko Kropivnitskiy creative work

Summary. The article has been devoted of literary and folklore activities of Marko Kropivnitskiy works to assess the writer's creative contribution in the content of the native and common-European literature, to investigate the linguistic skills and sources of public folklore, used in dramatic works, to determine the role of the folk song in the personal development of the future conscious citizen, a patriot who knows and respects folk culture. Is to comprehend and analyze the Marko Kropivnitskiy literary and folklore activities from the point of view of the present, his contribution to the development of the Ukrainian people literary and spiritual heritage. Not well-educated and excluded from the scientific circulation dramatist's plays were considered, focusing on the search for the genres. It should be noted a significant amount of national and own writer's songs, which were characterized by the value for the spiritual and cultural nation benefits.

Key words: nation, song, content, folklore, genesis, spirituality, Ukrainian character, femininity.